

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

СВИСТУН Геннадій Євгенович

УДК 902+904:72]:355.424.1«07/09»(398)(043.3)

ФОРТИФІКАЦІЯ САЛТІВСЬКИХ ЛІСОСТЕПОВИХ ГОРОДИЩ

Спеціальність 07.00.04 – археологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Відділі давньоруської та середньовічної археології Інституту археології Національної академії наук України

Науковий керівник доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Моця Олександр Петрович,
Інститут археології НАН України,
завідувач відділом давньоруської та
середньовічної археології

Офіційні опоненти доктор історичних наук
Біляєва Світлана Олександрівна,
Уманський державний педагогічний
університет імені П.Г. Тичини,
професор кафедри Всесвітньої історії та
методик навчання

кандидат історичних наук
Колода Володимир Васильович,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди,
доцент кафедри Історії України.

Захист відбудеться «27» лютого 2020 р. о 16.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 для захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України за адресою: 04210, Україна, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12.

Із дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Інституту археології НАН України за адресою: 04210, Україна, м. Київ, просп. Героїв Сталінграда, 12.

Автореферат розісланий «___» _____ 20___ р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

О.Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Салтівській (салтівсько-маяцькій) культурно-історичній спільності, зокрема її лісостеповому варіанту, присвячено досить значну кількість наукових праць, що висвітлюють як загальні питання, так і окремі аспекти життєдіяльності тогочасного населення. В останні роки все більше уваги привертають фортифікації лісостепових салтівських городищ. Їх вивченню приділялася увага ще від початку досліджень зазначеного кола пам'яток – з поч. ХХ ст. Серед дослідників цих питань слід відзначити В.О. Бабенка, С.А. Семенова-Зусера, І.І. Ляпушкіна, Б.О. Рибокова, Б.А. Шрамка, Р.І. Ветштейн, О.В. Іченську, Д.Т. Березовця, А.Г. Ніколаєнка, Р. Рашева, Д. Васілеву, С.О. Плетньову, Г.Є. Афанасьєва, В.С. Фльорова, В.К. Міхеєва, А.В. Криганова, Н.В. Чернігову, В.В. Колоду.

З плином часу перелік салтівських лісостепових городищ поповнюється новими пам'ятками, а їх дослідженість дозволяє ставити нові питання щодо фортифікації. Перш за все, потребують розгляду їх стратегічне призначення, розташування, способи зведення, протидія конкретним прийомам атаки супротивником і принципи оборони заданого периметру. Прикриття підступів і перешкоди дуже часто надають природні умови місцевості. Тому врахування їх особливостей є важливим при вивченні питань фортифікаційної архітектури, при зведенні якої природні фактори не тільки використовувалися, але почасти й штучно удосконалювалися та посилювалися додатковими будівельними елементами. До кола найбільш **актуальних** питань сучасного салтознавства, які недостатньо вивчені, але мають уже значний накопичений завдяки розкопкам матеріал, належить проблема архітектури та застосованих будівельних прийомів оборонних споруд салтівських городищ.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах планової теми Відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України «Матеріальна основа давньоруської цивілізації: історико-археологічна карта» (2012–2016 рр.); державний номер реєстрації 0112U001423 в межах цільової програми наукових досліджень Відділення історії, філософії та права НАН України «Політико-правові, соціокультурні та цивілізаційні основи модернізації держави і суспільства в Україні».

Мета дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексне вивчення фортифікаційного мистецтва носіїв салтівської культурно-історичної спільності лісостепового басейну Сіверського Дінця, Осколу, Тихої Сосни та Дону, яке базується на розгорнутому комплексному аналізі всіх наявних на сьогодні джерел.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- 1) опрацювати літературу та архівні джерела з обраної теми;

2) охарактеризувати сучасний стан археологічного вивчення салтівського фортифікаційного мистецтва на теренах лісостепу;

3) створити максимально повну джерельну базу решток оборонних споруд лісостепової частини басейнів річок Сіверський Донець, Оскіл, Тиха Сосна та Дон;

4) спираючись на дані про природно-сировинну базу означеного темою дисертаційного дослідження регіону, визначити застосовані салтівським населенням матеріали та будівельні прийоми;

5) дослідити особливості організації оборони та її зв'язок із захисними можливостями місцевості та ступінь їх використання;

6) провести аналіз та визначити хорологічні особливості розташування фортифікаційних пунктів і створити їх типологію;

7) на підставі отриманих даних створити варіанти реконструкцій оборонних споруд.

Для реалізації мети визначено такі **завдання**:

1) висвітлити історію вивчення салтівської фортифікації;

2) проаналізувати раніше розроблені дослідниками типології зазначеного кола пам'яток;

3) розглянути регіональні особливості архітектурних форм як деревно-земляних, так і мурованих оборонних споруд салтівських городищ;

4) визначити стратегічні цілі, які вирішували захисні споруди салтівської культурно-історичної спільності в лісостеповій зоні;

5) запропонувати нові принципи типологічного відбору визначених нашим дослідженням городищ, які б ураховували новітні дані щодо них.

Об'єктом дослідження є будівельні матеріали і прийоми, застосовані у військовій архітектурі салтівським населенням лісостепу.

Предметом дослідження є оборонні споруди салтівських лісостепових городищ.

Методологічна основа дослідження будується на поєднанні загального історичного підходу з методами спеціальних історичних дисциплін, а також залученні природничо-наукових методів дослідження для отримання фізичних і технологічних характеристик об'єктів, що вивчаються. Ключовими є стратиграфічний і порівняльно-типологічний методи. Застосування стратиграфічного підходу дозволило розглянути в тісному взаємозв'язку всі компоненти культурного шару й розробити відносну хронологію пам'яток і їх конструктивних елементів. Використання порівняльно-типологічного методу сприяло з'ясуванню особливостей салтівської лісостепової фортифікації, забезпечило реконструкцію втрачених частин споруд найвірогіднішими обґрунтуваннями, дало можливість виділити історичні та архітектурні паралелі в укріпленнях салтівців.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що комплексне архітектурно-археологічне дослідження оборонної структури салтівських лісостепових городищ уперше здійснене в повному обсязі. До наукового обігу вводяться найбільш репрезентативні матеріали з розкопок салтівських лісостепових городищ. Були досліджені конструктивно-технологічні особливості оборонних споруд у спектрі їх співвідношення з природно-географічними факторами регіону, конкретизовані головні типологічні ознаки цього кола пам'яток, здійснено розгляд складових частин низки городищ, які раніше були невідомі або відомості про які були недостатніми й неточними.

Хронологічні межі роботи обумовлюються загальними часовими межами існування лісостепоного варіанту салтівської культурно-історичної спільності – другою чвертю VIII – першою третиною X ст.

Територіальні межі дослідження окреслюються частиною східноєвропейського лісостепу – територією річкових долин Сіверського Дінця, Осколу та Тихої Сосни, а також невеликих ділянок у межах відрізків течій їх приток та річки Дону, в адміністративних межах Харківської області України, а також Белгородської та Воронежської областей Російської Федерації.

Джерельну базу дослідження складають рештки 33 пам'яток, розташованих у лісостеповій частині басейнів річок Сіверський Донець, Оскіл, Тиха Сосна та Дон.

Звітна та польова документація, дотична до вивчення решток салтівських лісостепових оборонних споруд, міститься в наукових архівах ІА НАН України, Науково-дослідної археологічної лабораторії ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Музею археології та етнографії Слобідської України, Чугуївського художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна, Інституту археології РАН та Археологічного музею Воронежського державного університету.

Для уточнення атрибуції деяких оборонних споруд були опрацьовані колекції археологічних матеріалів, видобутих під час розкопок городищ, що зберігаються у фондосховищах Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова, Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна, Науково-дослідної археологічної лабораторії ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна та Белгородського державного історико-краєзнавчого музею.

Певним доповненням до цього масиву матеріалів є публікації, що належать переважною більшістю авторам розкопок пам'яток.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути використані в лекціях і спецкурсах з історії середніх віків, при підготовці узагальнювальних наукових, науково-популярних і краєзнавчих публікацій, при розробці екскурсій і тематико-експозиційних заходів музеїв.

Отримані під час вивчення городищ фізичні, конструктивні й технологічні характеристики їх оборонних споруд є винятковим за інформативністю початковим матеріалом для реконструкції фортифікацій, правильної оцінки покладених на них завдань за доби раннього середньовіччя.

Результати проведеного дослідження можуть слугувати науковим обґрунтуванням проектних рішень для здійснення реконструкторських та реставраційних робіт на всіх детально розглянутих у дисертації спорудах.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації представлялися у вигляді повідомлень і доповідей на Ювілейному круглому столі «Проф. д.и.н. Тотю Тотев и столицата Велики Преслав», присвяченому 75-річчю від дня народження проф., д.и.н. Тотю Тотева і столиці Великому Преславу (м. Шумен, 2005 р.), П'ятій міжнародній нараді з праболгарської історії і археології «Проблеми на прабългарската история и култура» в пам'ят на ст.н.с. І ст.д.и.н. Димитър Ил. Димитров (м. Варна, 2004 р.), наукових конференціях: Другій Луганській міжнародній історико-археологічній конференції «Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України», присвяченій 85-річчю заснування Луганського обласного краєзнавчого музею (м. Луганск, 2005 р.); Міжнародній науковій конференції «Археологическое изучение Центральной России», присвяченій 100-річчю від дня народження В.П. Левенка (м. Липецьк, 2006 р.); Міжнародній науковій конференції «Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южнорусских степей в эпоху раннего средневековья», присвяченій пам'яті к.і.н., доц. ВДУ А.Н. Москаленко (90-річчя з дня народження); Міжнародній науковій конференції, присвяченій 80-річчю розкопок на Боршівському комплексі слов'янських пам'яток на Середньому Доні: Большое і Малое городища і могильник (кер. П.П. Єфименко, за участі П.Н. Третьякова); Першій міжнародній науковій конференції «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы» (м. Брянськ, 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «П'ятнадцяті Слобожанські читання» (м. Харків, 2011 р.) та ін., а також були опубліковані в наукових виданнях України, Болгарії та Росії.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено в 31 роботах. Із них: 4 – у вітчизняних фахових виданнях, 5 – у закордонних (2 – у Болгарії). Решта праць оприлюднена у збірках наукових статей та матеріалах конференцій.

Структура дисертації обумовлена її змістом, окресленою метою та завданнями. Дисертація складається з анотації (12 стор.), вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (53 позицій архівних матеріалів, 216 позицій літератури), двох додатків (Додатка А (8 стор. таблиць), Додатка Б (91 стор. альбом ілюстрацій)). Загальний обсяг рукопису становить 322 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації та її актуальність, визначено мету й конкретні завдання, об'єкт і предмет дослідження,

хронологічні межі, охарактеризовано методи дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення роботи, подано інформацію про апробацію результатів дослідження.

РОЗДІЛ I

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ САЛТІВСЬКИХ ЛІСОСТЕПОВИХ ГОРОДИЩ

У підрозділі **1.1. Історія вивчення фортифікаційних споруд городищ салтівського лісостепу** узагальнено наявну інформацію щодо історії археологічних досліджень салтівських оборонних споруд в означеному регіоні; охарактеризовано стан наукової розробки проблеми від початку ХХ ст. до початку ХХІ ст. Городища салтівського лісостепу з моменту відкриття салтівської культурно-історичної спільності практично відразу потрапили в поле зору дослідників. Найбільший внесок у їх вивчення зробили С.О. Плетньова та Г.Є. Афанасьєв, які археологічно дослідили найвизначніші з цих пам'яток та відкрили і ввели до наукового обігу значну кількість городищ, які містили залишки фортифікаційного мистецтва салтівців.

Неодноразово корегувався загальний список укріплених пунктів та змінювався погляд на їх роль на теренах салтівського лісостепу. Та з часом, зважаючи на новітні дослідження і накопичення значної кількості нового матеріалу, стала очевидною необхідність спеціальної комплексної роботи, присвяченої вивченню салтівського фортифікаційного мистецтва в межах лісостепу.

Підрозділ **1.2. Методи досліджень фортифікації салтівських лісостепових городищ** розкриває основні методико-теоретичні принципи. Перш за все, історичний метод, що базується на принципах історизму, на основі якого стало можливим прослідкувати динаміку створення та конструктивні й планувальні зміни фортифікаційних споруд.

Для окреслення територіальних меж дослідження і в такий спосіб з'ясування кола пам'яток лісостепової оборонної архітектури був використаний картографічний метод. Для виявлення особливостей розміщення фортифікацій застосовано історико-топографічний метод.

Під час роботи над з'ясуванням історії археологічних досліджень салтівських лісостепових городищ та розгляду питань їх історіографії було застосовано системний підхід.

Під час аналізу решток планувальних і будівельних елементів городищ застосовувався статистичний метод. Статистичні дані були впорядковані за допомогою формально-типологічного методу, що дозволило виявити схожі, характерні риси у плануванні, застосованих будівельних матеріалах та прийомах зведення оборонних споруд, метрологічні особливості, а також простежити поширення тих чи інших показників на теренах салтівського лісостепу.

За допомогою методу інтерпретації залишки оборонних споруд були розподілені на елементи фортифікації: стіни, вали, надвалові конструкції, рови, ворітні отвори тощо.

Для виявлення спільних та особливих рис тих чи інших фортифікаційних елементів був застосований порівняльний метод.

Важливим під час вивчення археологічних решток фортифікаційних споруд являється стратиграфічний метод і планіграфічні спостереження.

Застосування методу моделювання дозволило здійснити теоретичну наукову реконструкцію архітектурних форм оборонних споруд і з'ясувати послідовність їх побудови.

Під час оцінювання можливості створення тих чи інших будівельних конструкцій та доцільності їх використання в певному природному середовищі була досліджена сировинна база та природні умови, у яких проживало салтівське населення лісостепу. З цією метою були залучені результати сучасних міждисциплінарних досліджень.

У процесі роботи застосовувався комплексний метод дослідження, заснований на аналізі наявної літератури, архівних матеріалів, результатів польових досліджень. Значною мірою використовувалися натурні обстеження збережених оборонних споруд, зіставлення отриманих даних з наявними архівними матеріалами.

У ході робіт щодо досліджень фортифікацій салтівських лісостепових городищ визначилася методика їх польового вивчення. Для отримання відомостей про конструктивні особливості оборонних споруд (валів, ровів, ескарпів тощо) робилися поперечні розрізи за допомогою траншей. У випадках, що дозволяли вивчити суміжні лінії оборони, їх дослідження проводились суцільною траншеєю.

Також залучався метод обчислення їх зразкової висоти. Виправдала себе методика, яка передбачає вивчення оборонних споруд, зведених із застосуванням камення та цегли, згідно з якою здійснювалося сумісне використання поперечної траншеї та горизонтального розчищення залишків конструкцій в розкопі. Також під час аналізу наявного археологічного матеріалу в обов'язковому порядку залишки оборонних споруд розглядалися у співвідношенні з будівельним матеріалом та іншими супутніми аспектами будівництва. Ретельне й правильне обмірювання будівельних решток та детальне вивчення їх положення відносно культурних відкладень є важливим етапом в дослідженні. Від ретельності фіксації решток в натурі залежить якісний коефіцієнт реконструкції та наукових висновків.

Опрацьовані за допомогою перелічених методів та методик дані дозволили скласти уявлення про форми оборони лісостепових городищ, реконструювати процес їх будівництва, визначити застосовану сировинну базу й реконструювати будівельні прийоми.

РОЗДІЛ II

ТИПОЛОГІЯ ГОРОДИЩ У ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ПРИНЦИПІВ РОЗМІЩЕННЯ НА МІСЦЕВОСТІ ТА ЇХ ПЛАНУВАННЯ

У підрозділі **2.1. Планувальні та хорологічні особливості городищ** розглядають планувальні особливості салтівських лісостепових оборонних споруд та їх причиново-наслідковий взаємозв'язок з навколишніми географічними умовами. Такі городища розташовані в основному в басейнах трьох річок: Сіверського Дінця, Осколу та Тихої Сосни – і одне – у басейні Дону. З огляду на місця розташування кожного з укріплень, а також з урахуванням розташування навколо них неукріплених салтівських поселень подано їх характеристику у воєнно-стратегічному відношенні. З'ясовано, що залежно від мікрорегіону характер такого взаєморозташування є відмінним: у долинах річок Сіверський Донець та Оскіл городища знаходяться в скупченнях селищ. Навпаки – у долині Тихої Сосни такі гнізда відсутні, а до фортифікацій, як правило, примикає одне поселення, яке становить з укріпленням комплексну пам'ятку.

Підрозділ **2.2. Типологія фортифікацій** присвячено питанням визначення загальних рис та відмінностей, пов'язаних із плануванням, архітектурним профілюванням оборонних споруд та застосованими для їх будівництва матеріалами. Виявилися типологічно близькими характеристики городищ у межах окремих мікрорегіонів, окреслених басейнами річок: у тихососнівському – підпрямокутного планування; у сіверськодонецькому та оскільському – більшою мірою відмічено використання топографічних особливостей корінних мисів. Але і в межах кожного з мікрорегіонів городища мають свої різновиди та особливості, що дозволяє розподілити їх на окремі типи, а далі – на види й підвиди.

Згідно з такою важливою деталлю, як просторова структура оборонних ліній, городища можна розділити на одноструктурні (прості) і багатоструктурні (складні). Прості (тип I), у свою чергу поділяються на два види: мають чотирикутне планування й одне дворище з однією лінією оборони (вид 1А), а також двома й більше суміщеними оборонними лініями (вид 1Б); максимально використовують рельєф місцевості й не мають суміщених ліній оборони (вид 2А), а також мають суміщені оборонні лінії (вид 2Б). Складні (тип II) поділені на три види: з чотирикутним плануванням цитаделі й не мають суміщених ліній оборони (вид 1А), а також мають суміщені оборонні лінії (вид 1Б); з округлим плануванням цитаделі й не мають суміщених ліній оборони (вид 2А), а також мають суміщені оборонні лінії (вид 2Б); максимально використовують рельєф місцевості й не мають суміщених ліній оборони (вид 3А), а також мають суміщені оборонні лінії (вид 3Б).

За умови розподілу городищ відповідно до особливостей топографічного розташування і просторового розміщення ліній оборони ми можемо спостерігати, що найбільш досконаліми в оборонному відношенні (максимальне

використання захисних особливостей місцевості та складність організації оборони) є пам'ятки, які розташовані переважно в сіверськодонецьку і оскільському мікрорегіонах. Це, можливо, є відображенням більш складної воєнно-стратегічної обстановки порівняно з тихососнівським мікрорегіоном на певному історичному етапі існування лісостепового варіанту салтівської культурно-історичної спільності.

Крім іншого, прості городища першого типу (28,13%) поступаються чисельністю складним городищам другого типу (71,88%) в 2,56 разу. Також фіксується зменшення одних ознак і набуття інших з поширенням пам'яток першого типу в західному напрямку і навпаки: пам'яток другого типу – у східному. Умовною точкою дифузії, набуття деякою мірою поліваріантності є, в основному, верхня течія р. Оскіл і прилегла периферія басейнів річок Тихої Сосни та Сіверського Дінця. Показано, що суміщені лінії оборони характерні, перш за все, для сіверськодонецького та оскільського мікрорегіонів.

Городище Коропові Хутори, маючи характеристики першого типу, використовує, імовірно, фортифікації другого типу, пристосовуючи загальну організацію оборони під дещо інші вимоги, пов'язані зі зміною тактики і стратегії. Це може бути свідченням двох хронологічних етапів городищ першого та другого типів, що дуже близькі в часі й на сьогодні не вловлюються археологічно або, швидше за все, частково, тією чи іншою мірою, перекривають відносно часу свого існування один одного. Тому вважаємо за можливе висловити припущення, що городища другого типу виникають дещо раніше за городища першого типу, перш за все тих, які належать до типологічного варіанту ТІВ1А.

Підрозділ 2.3. Воєнно-стратегічне значення городищ присвячений питанням основного призначення салтівських лісостепових укріплень. Спільною рисою всіх мікрорегіональних локацій є розташування фортифікацій на високих правобережжях у місцях переправ через річки, що робило укріплення важливими контролюючими пунктами. Складна система оборони до декількох укріплених рубежів, яка демонструє в цілому високу кваліфікацію будівельників і знання військової справи, облаштовувалася на стратегічно важливих переправах через водні перешкоди. Таким чином здійснювали їх контроль, із максимальним використанням захисних властивостей рельєфу місцевості, у багатьох випадках грамотно посиленого штучно.

При всьому переліченому вище, укріплення не були місцем проживання основної частини населення, а отже, городища мали в прерогативі військово-призначення (сховищ на випадок небезпеки, контрольно-опорних фортпостів і т.п.) для поліетнічних поселенських анклавів. Такі укріплення взаємопов'язані між собою з огляду на системний підхід в організації оборони на водному порубіжжі. У цілому, самі по собі окремо розташовані городища не перешкоджають просуванню супротивника й можуть бути обійдені. Але на

реальній місцевості далеко не скрізь на розглянутій нами території можна здійснити переходи через сильну пересіченість місцевості, обводнені рубежі, великі заболочені заплави лівих берегів з луками.

Відмінності розташування та архітектурно-будівельних рішень у басейні Тихої Сосни були, вочевидь, викликані іншими причинами виникнення там городищ, які з'явилися в інший хронологічний момент у порівнянні з басейнами Сіверського Дінця та Осколу. Унаслідок цього і бачення городищ як єдиного порубіжного укріп району на Північному Заході Хозарського каганату є необґрунтованим.

РОЗДІЛ III ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ОБОРОННИХ СПОРУД САЛТІВСЬКИХ ЛІСОСТЕПОВИХ ГОРОДИЩ

Підрозділ **3.1. Конструктивні ознаки та вплив на них природного фактора. Метрологічні аспекти** присвячений питанням еволюції уявлень щодо архітектурних профілів оборонних споруд лісостепових городищ. З'ясовано, що фортифікації сіверськодонецького та оскільського мікрорегіонів являли собою вали з укріплюючими їх мурованими викладками. У тихососнівському мікрорегіоні в обороні застосовані стіни. Показано, що це залежить не тільки від будівельних традицій. Вагомою являється роль застосованих будівельних матеріалів. Насамперед – виходів будівельного каменю. У долинах Сіверського Дінця та Осколу це переважно пісковик. На Тихій Сосні – крейдяні породи. Там, де якість каменю була недостатньою або його поклади не були доступними, застосували його заміник – цеглу.

На планування та спорудження оборонних конструкцій впливала також застосована метрологічна система, яка базувалася на антропометричному принципі. Не зважаючи на відмінності в будівельних матеріалах, було встановлено, що при спорудженні вищевказаних фортець середньої течії Дону та лісостепових салтівських городищ сіверськодонецького мікрорегіону була використана однакова метрологічна система. А використання відмінних співвідношень сторін блоків було викликане особливістю місцевої породи пісковика. Також було показано, що система мір салтівських лісостепових будівельників була відмінною від візантійської і, таким чином, не може свідчити про будівництво городищ в означеному регіоні візантійцями.

У підрозділі **3.2. Городища з деревно-земляною фортифікацією** розглядаються особливості побудови та застосовані будівельні прийоми укріплень, в яких головними будівельними матеріалами прислужилися деревина та ґрунти. Їх оборонні споруди являли собою насипані земляні вали з дерев'яними брустверами по верху.

Приділено увагу спорадичному, поодинокому розташуванню таких городищ поміж маси мурованих фортифікацій. Висувається думка, що це пов'язано насамперед з недостатньою спроможністю окремих родоплемінних осередків дозволити собі більші затратні у відношенні трудових ресурсів будівельні заходи.

Деревно-земляні укріплення також широко представлені у комплексах салтівських лісостепових оборонних споруд з кам'яними та цегляними конструкціями, та, як правило, трапляються на допоміжних лініях багатоступінчатої оборони. Вони, в основному, були значно протяжнішими, охоплюючи цитадель повністю або частково, у залежності від топографічних умов місцевості. Тому, імовірно, їх намагалися створювати з найменшими затратами, використовуючи найдоступніші будівельні матеріали, якими були дерево та ґрунт, вивільнений у процесі риття ровів чи улаштування ескарпів. У сукупності ці елементи фортифікації, органічно доповнюючи один одного, утворювали максимальний загальний перепад висот і крутизну, тобто доволі ефективну перепону на шляху супротивника.

Підрозділ **3.3. Городища з мурованою фортифікацією** присвячений аналізу особливостей побудови укріплень, у яких вагома частина кам'яних та цегляних конструкцій. Такі укріплені пункти є найбільш поширеними і трапляються в сіверськодонецькому, оскільському та тихососнівському мікрорегіонах з переважанням тих чи інших конструктивних особливостей: чи то застосування бутового каміння, чи обробленого в різному ступені, чи суміщенням обох різновидів цього будівельного матеріалу, а також паралельним використанням разом з ним різновидів будівельної кераміки.

Не останню роль у профілюванні мурованих оборонних споруд відігравала, окрім завдань організації того чи іншого способу оборони, доступна для широкого використання порода каменю. Найбільш придатним для максимального формування квадратів у салтівському лісостепу є крейдяні породи. Вони дозволяють формувати блоки, які максимально задовольняють потреби будівельників під час їх використання в процесі кладки стін конструктивів. При цьому їх завжди можна було підігнати під місцеві нюанси у випадках відхилень поверхні з рядами блоків від горизонталі, улаштовувати зміщення горизонтальних рядів для кращого зціплення їх між горизонтальними рівнями тощо. Обмеження при формуванні таких будівельних модулів було лише в тріщинуватості місцевих відкладень порід. На відміну від крейди, пісковики в переважній більшості зафіксованих випадків не дозволяли отримати якісно оброблені квадрати. До того ж, тріщинуватість таких порід більш висока. У результаті плити пісковика або оброблялись частково (переважно з лицьового боку), або застосовувались у вигляді рваного каміння. Недостатня міцність цієї породи не дозволяла зводити стіни. Тому оборонні споруди із застосуванням цього будівельного матеріалу являють собою вали із захисними брустверами.

Виявлені в лісостепу оборонні споруди із застосованою під час будівництва цеглою свідчать про невисоку якість виготовлення цього штучного будівельного матеріалу, неусталені прийоми самого виробництва, а також про вимушений характер компенсації нестачі необхідного каміння в місцях розташування укріплень.

РОЗДІЛ IV

ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ЛІНІЙ ОБОРОНИ

I ЇХ СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ

Підрозділ **4.1. Улаштування оборонних споруд за системами «рів– вал» і «ескарп – вал»** присвячений розгляду побудови оборони із застосуванням таких її елементів, як ескарп, рів, вал та їх системного поєднання для забезпечення необхідних захисних характеристик. Висвітлені застосовані будівельні прийоми та конструктивні особливості зазначених оборонних споруд. З'ясовано, що салтівськими будівельниками враховувались необхідні профілі таких систем, які унеможлилювали появу зони тіні обстрілу та одночасно забезпечували необхідну конструктивну стійкість споруд, а також антиерозійні та водовідні заходи. Під час спорудження таких ліній оборони почасти були використані залишки захисних споруд попередніх часів, що дозволяло зменшити трудові витрати та зоощадити час на облаштування укріплень.

У підрозділі **4.2. Улаштування оборонних споруд за системами «рів – стіна» і «ескарп – стіна»** висвітлені особливості побудови оборони, яка поєднувала рови та ескарпи зі стінами. Це городища, що знаходяться виключно в межах тихососнівського мікрорегіону салтівського лісостепу, серед яких достатньою мірою досліджено лише Маяцьке городище. Стіни цієї фортеці були складені з каменю, який, принаймні частково, походить з вирубаного в крейдяній породі рову. Конструкції являють собою облицювання квадрами з зовнішнього та внутрішнього боків, а середина була заповнена переважно дріб'язком крейди й посилена дерев'яними конструкціями. Стіни не мають фундаменту, але поверхня, на яку вони встановлювалися, була частково знівельована. Додатково вирівнювання проводилось шляхом регулювання висоти квадратів. Дискусійними залишаються питання щодо наявності башт у фортифікаціях зі стінами, переконливих доказів чого віднайдено не було.

У підрозділі **4.3. В'їзди та допоміжні перешкоди в загальній побудові оборони** приділено увагу влаштуванню на салтівських лісостепових городищах різноманітних видів оборонних споруд, що посилювали основний периметр захисних ліній. Дослідженнями різних років були виявлені такі допоміжні перешкоди, як ями-пастки, огороження доріг на підступах до воріт. Безпосередньо ворітні отвори фіксуються не на всіх лініях оборони.

ВИСНОВКИ

Серед салтівських лісостепових пам'яток городища посідають важливе місце. Вони були воєнно-стратегічними та, імовірно за все, соціально-політичними центрами так званих гнізд поселень (їх наявність відмічена в лісостеповій частині Сіверського Дінця та Осколу). Такі городища утворювали захисні стратегічно важливі рубежі оборони вздовж русел річок та поблизу дельт їх приток. Вони розташовувалися на стратегічно важливих місцях, вигідних із погляду оборони та контролю навколишньої місцевості. Це переважно високі корінні миси чи останцеподібні підвищення правого берега в місцях бродів, через які протягом тривалого часу пролягали давні сухопутні дороги.

Також не можна виключати й певної ролі салтівських городищ відносно контролю водних шляхів, які пролягали річками. Маються на увазі шляхи безпосередньо по воді за допомогою плавзасобів (переважно вниз за течією й обмежено вгору проти течії), вірогідно частково пов'язані з цим шляхи вздовж русел, а також вірогідним є пересування в зимовий час по льоду замерзлих водних артерій. Усі ці питання на сьогодні є мало вивченими й потребують спеціального дослідження.

Низка таких фортифікаційних пунктів улаштувалася та в подальші часи відновлювалася на одному й тому ж місці за різних історичних періодів. Добрі захисні властивості місцевості, можливість часткового використання залишків оборонних споруд попередніх часів та необхідність контролю давніх переправ ставали вирішальними факторами. Тому нам відомі салтівські укріплення, що були зведені на залишках городищ раннього залізного віку, які, у свою чергу, були поновлені за часів пізнього середньовіччя під час колонізації території Дикого Поля українсько-російськими переселенцями в XVI–XVIII ст. На підтвердження ролі городищ як пунктів контролю переправ може слугувати такий приклад, як збіг їх місцерозташування з бродами.

Окремим питанням постає з'ясування ролі, яка відводилася тим чи іншим городищам. В останні роки в наукових дискусіях особливо жваво обговорюється питання щодо соціально-політичної та військово-стратегічної ролі городищ салтівського лісостепу. У спеціалізованій літературі відмічаються спроби виділення серед таких пам'яток середньовічних міст, замків, пунктів збирання данини центральною владою, прикордонних фортець по лінії північно-західного кордону Хозарського каганату, торткулів, святилищ тощо. Для одних тверджень немає достатніх документальних підстав, для інших характерна односторонність підходу з відбором окремих факторів за ігнорування інших. Почасті причиною цього є недостатня або дуже різна за обсягом дослідженість пам'яток, відсутність об'єктивних критеріїв, що не дає змогу проведення повноцінного порівняльного аналізу.

Деякі особливості лісостепових салтівських городищ на сьогодні є безперечно визначеними, зокрема і нашим дослідженням, наприклад: принципи топографічного розташування, застосовані будівельні прийоми та будівельні матеріали, співвідношення розміщення з давніми бродами через русла річок та ін.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати таке:

1. На сьогодні встановлено взаємозв'язок застосування будівельних матеріалів та архітектурних форм оборонних споруд залежно від будівельного матеріалу, що застосовувався на городищах. У межах лісостепу залягають та мають виходи, доступні для розробок давнім населенням, природні будівельні матеріали, зокрема крейда, вапняк, мергель, пісковик. У цілому геологічні поклади та виходи на поверхню будівельних матеріалів на цій території говорять про переважання таких доступних для розробок в ранньому середньовіччі покладів, як пісковики та крейда. Їх виходи на поверхню зонуються територіально в окремих мікрорегіонах салтівського лісостепу: крейдяні породи – у долині Сіверського Дінця на кордоні зі степом та у верхів'ях ріки, а також уздовж русла Тихої Сосни. На інших територіях, що розглядаються, переважали пісковики. Ці обставини значною мірою вплинули на вибір будівельного матеріалу та застосування тих чи інших будівельних прийомів під час побудови оборонних споруд.

2. Переважна більшість укріплень розташовувалися поблизу переправ на високих правих берегах, чим унаочнюється їх воєнно-стратегічна спрямованість до протилежних, лівих берегів, звернених на схід чи південний схід. До того ж низка салтівських поселень розташована за лінією укріплень уздовж р. Сіверський Донець у західному напрямку. При цьому поселення на Заході не мають укріплень і розташовані на близькій відстані від селищ слов'янського світу. Усе це зовсім не свідчить про жорсткий контроль кордону Хозарським каганатом у сіверськодонецькому регіоні за допомогою лінії оборони, створеної з салтівських лісостепових городищ. Навпаки, уся міць цих городищ і воєнно-стратегічний потенціал були звернені у зворотному напрямку. Пояснення привабливості цих територій для салтівського населення полягала, скоріш за все, в економічних чинниках, а не є виключно необхідністю «виживати» в умовах потенційної загрози з боку слов'янського (руського) світу.

Щодо природно-кліматичних умов, за яких виникли та функціонували салтівські лісостепові пам'ятки, слід відзначити високу природну родючість ґрунтів, що є однією з головних причин, які сприяли сільськогосподарському освоєнню цих територій. Саме ці фактори, окрім іншого, і зумовили, вочевидь, вибір місць у лісостеповій зоні для розселення й подальшого освоєння салтівським населенням, в основі господарства якого було розвинуте землеробство та випасне скотарство.

Також на цих територіях, які тяжіють до Курської магнітної аномалії, були поширені багаті поклади залізної руди, доступні для розробок у ранньому середньовіччі за умови великої кількості необхідного для виробництва палива у вигляді деревини. Це також, безперечно, притягувало в ці місця осіле населення з високо розвиненою, як на той час, металургійною справою. Широке впровадження останньої сприяло соціально-економічному розвитку в умовах збільшення попиту на залізорудну продукцію. У порівнянні зі степовими регіонами, територія салтівського лісостепу була більш багатою на залізну руду. Саме цей освоєний потенційно економічно важливий регіон і змушене було укріплювати лісостепове салтівське населення за допомогою фортифікацій у період воєнно-політичної кризи у відповідь на загрозу, що надходила зі східного чи південно-східного напрямку.

Соціально-економічні процеси та пов'язані з ними явища в життєдіяльності лісостепової салтівської спільності є досить складними та багатогранними. І поясненням причин побудови салтівських лісостепових городищ лише необхідністю контролю північно-західного загальнодержавного кордону Хозарського каганату, що набули поширення в науковій літературі, пояснити їх неможливо.

3. Була проведена класифікація салтівських лісостепових городищ відносно топографічних особливостей місцевості, загального планування, розташування та конструктивних особливостей оборонних споруд. Виявлені особливості фортифікацій, залежно від мікрорегіону, у якому вони розташовуються. Також було зафіксовані різні організації системи оборони в тихососнівському регіоні в порівнянні з іншими, що може вказувати на дещо інший хронологічний зріз цих укріплень, які виникають з інших причин та за інших умов. Це не свідчить на користь давно усталеного твердження, згідно з яким салтівські лісостепові городища маркували північно-західний кордон Хозарського каганату і слугували єдиною лінією оборони проти слов'янської та руської загрози, а організацію їх побудови, залюднення та повний контроль в інших сферах життя здійснювався центральною владою держави.

4. Були з'ясовані окремі питання щодо будівельних прийомів та метрологічних підоснов, що були застосовані під час спорудження фортифікаційних споруд. Головний висновок у цьому питанні полягає в тому, що салтівські будівельники вимушені були враховувати місцеві природно-кліматичні особливості, унаслідок чого ми спостерігаємо у воєнній архітектурі салтівських лісостепових городищ синтез етнокультурних традицій і умов якості та наявності тих чи інших будівельних матеріалів, їх пристосування для своїх традиційних будівельних прийомів при облаштуванні оборонних споруд.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ***Статті в наукових фахових виданнях України та іноземні публікації:***

1. Свистун Г.Є. Конструктивні особливості салтівської оборонної лінії Мохначанського городища / Г.Є. Свистун // АЛЛУ. – 2001. – № 2. – С. 117–119.
2. Свистун Г.Е. Основы метрологической системы Хазарского каганата (первый строительный период Саркела) / Г.Е. Свистун // Проф. д.и.н. Тотю Тотев и столицата Велики Преслав. Материали от юбилейна кръгла маса «Проф. д.и.н. Тотю Тотев и столицата Велики Преслав», посветена на 75-гдовщината от рождението на проф. д.и.н. Тотю Тотев. Научен сборник. – София: Български писател, 2006. – С. 156–169.
3. Свистун Г.Е. Строительный материал и типология городищ салтовской лесостепи / Г.Е. Свистун // Проблемы на прабългарската история и култура: Т. 4-1: Сборник в памет на ст.н.с. I ст.д.и.н. Димитър Ил. Димитров. – София, 2007. – С. 403–416.
4. Свистун Г.Е. Фортификация городища Верхний Салтов / Г.Е. Свистун // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: ДонНУ, 2009. – Т. 7. Хазарское время. – С. 459–478.
5. Свистун Г.Е. Фортификация Чугуевского городища / Г.Е. Свистун // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: ДонНУ, 2012. – Т. 9. Хазарское время. – С. 7–34.
6. Свистун Г.Е. Трансформация взглядов в оценке социальной и стратегической роли лесостепных городищ салтово-маяцкой культуры / Г.Е. Свистун // Восточноевропейские древности. Вестник Острогожского историко-художественного музея им. И.Н. Крамского. – Вып. 2. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2012. – С. 189–208.
7. Свистун Г.Е. Фортификация Старосалтовского городища / Г.Е. Свистун // Верхнедонской археологический сборник. – Вып. 6. – Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО «ЛГПУ», 2014. – С. 426–437.
8. Свистун Г.Е. Типология салтово-маяцких лесостепных городищ на современном этапе / Г.Е. Свистун // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: ДонНУ, 2014. – Т. 12. Хазарское время. – С. 51–102.
9. Свистун Г.Е. Вербовское (Первомайское) городище / Г.Е. Свистун // Дивногорский сборник: труды музея-заповедника «Дивногорье» – Вып. 6. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2016. – С. 281–295.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

10. Свистун Г.Е. К вопросу о региональных особенностях фортификационной архитектуры салтово-маяцких городищ / Г.Е. Свистун // Проблемы археологии и архитектуры. – Т. I. – Донецк-Макеевка, 2001. – С. 118–120.

11. Свистун Г.Е. Салтовская оборонительная линия Мохначанского городища / Г.Е. Свистун // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы международной научной конференции. – Харьков: Основа, 2001. – С. 108–109.

12. Свистун Г.Е. О влиянии византийского зодчества на фортификацию в Хазарском каганате / Г.Е. Свистун // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Т. 3. – Одесса: Изд-во Одесского национального университета, 2002. – С. 172–173.

13. Свистун Г.Е. К вопросу о метрологии Хазарии / Г.Е. Свистун // Проблемы теории и истории архитектуры Украины. Сб. научных трудов. – Вып. 3. – Одесса: Астропринт, 2002. – С. 19–22.

14. Свистун Г.Є. До питання щодо функціональної ролі лісостепових городищ салтово-маяцької культури / Г.Є. Свистун // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Тези доповідей Другої Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 11–13 квітня 2003 р.) / Інститут археології НАН України, Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2003. – С. 90–92.

15. Свистун Г.Е. Исследования восточного участка обороны Мохначанского городища / Г.Е. Свистун // Проблемы історії і археології України: Збірник доповідей міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII археологічного з'їзду в м. Харкові 25–26 жовтня 2002 року. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 77–81.

16. Свистун Г.Е. Каганово ли Кабаново городище? / Г.Е. Свистун // Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України: Матеріали II Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею. – Київ: Шлях, 2005. – С. 173–174.

17. Свистун Г.Є. Городища біля селища Кочеток на Харківщині / Г.Є. Свистун // АДУ 2003–2004. – Вип. 7. – Київ: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 279–281.

18. Свистун Г.Е. Чугуевское «гнездо поселений» салтово-маяцкой культуры / Г.Е. Свистун // Археологическое изучение Центральной России. Тезисы Международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения В.П. Левенка (13-16 ноября 2006 года). – Липецк: РИЦ ЛГПУ, 2006. – С. 281–285.

19. Свистун Г.Е. К вопросу о строительном материале и архитектуре салтовских лесостепных городищ бассейна Северского Донца / Г.Е. Свистун // Харьковский археологический сборник. – Вып. 2. – Харьков: Мачулин, 2007. – С. 40–58.

20. Свистун Г.Е. Фортификации Кабанова городища / Г.Е. Свистун // Харьковский археологический сборник. – Вып. 3. – Харьков: Мачулин, 2008. – С. 3–16.

21. Свистун Г.Е. Археологические исследования Чугуевского городища в 2009 году / Г.Е. Свистун // АДУ 2009. – Вып. 12. – Київ: ІА НАН України, 2010. – С. 375–377.

22. Свистун Г.Є. Трансформація поглядів на соціальну та стратегічну роль лісостепових городищ салтово-маяцької культури / Г.Є. Свистун // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. Збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцять Слобожанські читання». – Харків: Савчук, 2011. – С. 62–74, 134–135.

23. Свистун Г.Е. К вопросу о военно-стратегическом назначении салтовских городищ в лесостепной зоне Северскодонецкого микрорегиона / Г.Е. Свистун // Хазарский альманах. – Т. 10. – Киев–Харьков, 2012. – С. 146–158.

24. Свистун Г.Є. Дослідження Старосалтівського городища / Г.Є. Свистун // АДУ 2012. – Вып. 15. – Київ–Луцьк: ІА НАН України, 2013. – С. 346–347.

25. Свистун Г.Е. Кабаново (Старопокровское) городище / Г.Е. Свистун // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. Збірник наукових праць. – Вып. 3. – Харків: Савчук, 2013. – С. 107–117, 188–199.

26. Свистун Г.Е. I Белгородское (Северское) городище: курьезы, мифы и реальность / Г.Е. Свистун // Харьковский историко-археологический сборник. – Вып. 16. – Харьков: Мачулин, 2015. – С. 4–32.

27. Свистун Г.Е. Городище Гороховатка (Острополье) и его округа: проблемы культурно-исторической интерпретации / Г.Е. Свистун // Хазарский альманах. – Т. 14. – Москва, 2016. – С. 226–244.

28. Свистун Г.Е. Хотомлянское городище и его округа / Г.Е. Свистун // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы X Международной научной конференции, посвященной 125-летию профессора К.Э. Гриневича (г. Харьков, 4-5 ноября 2016 г.). – Харьков: ООО «НТМТ», 2016. – С. 54.

29. Свистун Г.Е. Хотомлянское городище и его округа в салтово-маяцкое время / Г.Е. Свистун // В.К. Міхеєв. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження. – Харків: ТОВ РА «ІРІС», 2017. – С. 98–108.

30. Свистун Г.Е. К дискуссии о направленности фронта салтово-маяцких лесостепных городищ / Г.Е. Свистун // Археология восточноевропейской лесостепи: сборник материалов международной науч.-практ. конференции, посв. 80-летию со дня рождения А.Г. Николаенко (г. Белгород, 14–16 декабря 2017 года). – Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2018. – С. 332–346.

31. Свистун Г.Е. Местоположение Котковского городища: сравнительный анализ письменных и археологических источников / Г.Е. Свистун // Проблеми історії та археології України: Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції

«Проблеми історії та археології України. До 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом» (м. Харків, 14-15 грудня 2018 р.). – Харків, 2018. – С. 34–35.

АНОТАЦІЇ

Свистун Г.Є. Фортифікація салтівських лісостепових городищ. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія. – Інститут археології НАН України. – Київ, 2018.

Дисертація присвячена історико-археологічному дослідженню фортифікації салтівських лісостепових городищ. Важливими чинниками, що впливали на побудову оборонних споруд, були природно-географічні. Вони позначалися на виборі будівельного матеріалу. Останній, в свою чергу, впливав на профілювання захисних споруд і організацію оборони.

Укріплення розташовувалися в місцях, які дозволяли здійснювати контроль за переправами через річки, що, головним чином, визначало їх воєнно-стратегічне значення.

Вдале поєднання елементів оборони, пристосування їх до умов місцевості, забезпечення антиерозійних заходів та водовідведення, застосування взаємопов'язаної багатоступеневої оборони свідчать про високу майстерність салтівських будівельників. На тлі в цілому виваженого застосування різновидів будівельних матеріалів наявна досить низька якість місцевої цегли, що свідчить про вимушене її застосування та неусталену традицію виробництва.

Залишки оборонних споруд свідчать про синтез будівельних прийомів салтівського населення, які воно змушене було пристосовувати до місцевої сировинної бази та природно-географічних умов у цілому.

Ключові слова: городища, оборонні споруди, лісостеп, фортифікація, салтівська культурно-історична спільність, ескарп, рів, вал, стіна, каміння, цегла.

Свистун Г.Е. Фортификация салтовских лесостепных городищ. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 – археология. – Институт археологии НАН Украины. – Киев, 2018.

Диссертация посвящена историко-археологическому исследованию фортификации салтовских лесостепных городищ. Важными факторами, которые влияли на построение оборонительных сооружений, были природно-географические. Они сказывались на выборе строительного материала. Последний, в свою очередь, влиял на профилирование защитных сооружений и организацию обороны.

Укрепления располагались в местах, которые позволяли осуществлять контроль за переправами через реки. Это, главным образом, определяло их военно-стратегическое значение.

Удачное сочетание элементов обороны, приспособление их к условиям местности, обеспечение антиэрозийных мероприятий и водоотведения, применение взаимосвязанной многоступенчатой обороны свидетельствуют о высоком мастерстве салтовских строителей. На фоне в целом разумного применения разновидностей строительных материалов выделяется достаточно низкое качество местного кирпича, что свидетельствует о вынужденном его применении и неустоявшейся традиции производства.

Остатки оборонительных сооружений свидетельствуют о синтезе строительных приемов салтовского населения, которые оно вынуждено было приспособлять к местной сырьевой базе и природно-географическим условиям в целом.

Ключевые слова: городища, оборонительные сооружения, лесостепь, фортификация, салтовская культурно-историческая общность, эскарп, ров, вал, стена, камень, кирпич.

Svistun G.Y. Fortification of the Saltov forest-steppe settlements. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the Candidate Degree in history (Ph.D.) with a specialization in 07.00.04 “archaeology”. – Institute of Archaeology National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2018.

The thesis is dedicated to the historical and archaeological research of the fortification of the Saltov forest-steppe settlements. Important factors that influenced the construction of fortifications were natural geographic ones. They affected the choice of building material. The latter, in its turn, influenced the profiling of defenses and the organization of defense.

The fortifications were located in places that allowed to control river crossings, which basically determined their military strategic importance.

The successful combination of defense elements, their adaptation to the terrain conditions, the provision of anti-erosion measures and drainage, and the use of interconnected multi-stage defense point to the mastery of the Saltov builders. Against the background of the generally reasonable use of varieties of building materials, the rather low quality of local bricks stands out, which indicates its forced use and the unsettled production tradition.

The remains of the fortifications point to the synthesis of the construction methods of the Saltov population, which it was forced to adapt to the local raw material base and the natural geological conditions in general.

Key words: settlements, defensive structures, forest-steppe, fortification, Saltov cultural-historical community, scarp, ditch, rampart, wall, stones, brick.

Підп. до друку 06.12.2019. Формат 60x84 1/16. Спосіб друку – ризографія.
Умов. друк. арк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам. No 09/1 Ціна договірна.

Віддруковано в типографії ФОП Андреев К.В.
61166, Харків, вул. Богомольця, 49
Свідоцтво про державну реєстрацію No24800170000045020 від 30.05.2003 р.
extraprint@mail.ua тел. 063-993-62-73

